ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻ ԱՐՔԱՅԱՏՈՀՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ա. Մ. ԿՐԿՅԱՇԱՐՅԱՆ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունից» տեղեկանում ենք Հայաստանում տիրած երկու արքայատոհմերի մասին. 1. Հայկյան (Հայկազունի), որն իբր իշխել է նախասկզբնական ժամանակներից մինչև Վահե Վահունին, որին պատմահայրը համարում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակակից (մ. թ. ա. 330—320-ական թթ.), 2. Արշակունի թագավորներ՝ սկսած Վաղարշակից մինչև Արտաշես վերջինը, երբ վերացավ Արշակունիների թագավորությունը (428 թ.)։ Իսկ այս արքայատոհմերի միջև ընկած շուրջ երկդարյա ժամանակահատվածի համար Խորենացին չի դրում, թե ովքե՞ր են իշխել Հայաստանում։ Ահա պատմահոր խոսքերը. «Սա (Վահեն—Ս. Կ.) ընդվզեալ՝ մեռանի յԱղեքսանդրէ Մակեդոնացւոյ։ Յայսմ հետէ մինչև ցթագաւորութիւնն Վաղարշակայ ի Հայս՝ ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել քեզ. քանզի շփոթիմն ամբոխից լեալ՝ այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս»[1]։

Խորենացու մատյանի առաջին դիրքը գրեթե ամբողջապես նվիրված է Հայկազունի տոհմի պատմությանը, որտեղ գերիշխում են դիցարանական-առասպելական տարրերը։ Այսուհանդերձ, պատմահոր մոտ Հայկազունիների շարքում դասված մի քանի թագավոր (Տիգրան, Արտավազդ) պատմական անձնավորություններ են։

Խորենացու մշակած այս սխեման հայագետների կողմից ընդունվում էր ընդհուպ մինչև XIX դարը։ Նույնիսկ այլալեզու սկզբնաղբյուրների այնպիսի գիտակ, ինչպիսին էր Միքայել Չամչյանը, իր «Պատմության» մեջ համարյա նույնությամբ հետևում է Խորենացու շարադրանքին[2]։ Ճիշտ է, նա իրավացիորեն մատնանշում է օտար, հատկապես հռոմեական աղբյուրների միտումնավորությունը, սակայն օտար պատմիչների նկատմամբ իր քննադատության ընթացքում Չամչյանն, ընկնելով հակառակ ծայրահեղության մեջ, այդ հեղինակներից մեր պատմությանը վերաբերող այն հատվածներն է վերցրել միայն, որոնք համապատասխանում էին Խորենացու պատմությանը, քանի որ վերջինիս նա համարում է ստուգագույնը բոլորից[3]։ Ուստի և Չամչյանը, հետևելով Խորենացուն, նշում է, որ Հայկից հետո մինչև Վահե թագավորը Հայաստանում եղել է «Հայկազանց հարազատ իշխանութիւն», իսկ այնուհետև՝ «ընդ կուսակալութեամբ այլոց՝ մինչ՝ ցարշակունեաց տէրութիւն»[4]։

Նշենք, որ պատմահայրը Հայկազունի տոհմը չի համարում թագավորական, այլ Հայկին ու նրա հետնորդներին պարզապես անվանում է նահապետներ։ Սա արտացոլում է պատմական այն ժամանակաշրջանը, երբ հայկական ցեղերը սկսում էին միավորվել և հասել էին սոցիալ-տնտեսական ու

---

1 «Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց», Ա. լր, Թիֆլիս, 1913։

2 Միքայել Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1784։

3 Նույն տեղում, էջ 35—40։

4 Նույն տեղում, էջ 51։

քաղաքական զարգացման այն մակարդակին, որը հայտնի է որպես ռազմական դեմոկրատիայի շրջան։ Ուստի մեզ բոլորովին պատահական չի թվում այն, որ Հայկի հետնորդներից Զարմայր նահապետը ժամանակակից է Տրոյական պատերազմին[5]։

Խորենացու մոտ հայոց առաջին թագավորը Սկայորդի Պարույրն է, որից ածանցների թվում են Երվանդ Սակավակյացը և սրա որդի Տիգրան Երվանդյանը, որոնց ևս պատմահայրը հիշատակում է իբրև հայոց թագավորների[6]։

Անտիկ աղբյուրների տվյալները ստիպեցին ստուգել Խորենացու հաղորդածը այդ աղբյուրների վկայություններով և վերանայել նրա մատյանի հիման վրա կազմված՝ Հայաստանում իշխած արքայատոհմերի սխեման, քանի որ անտիկ հեղինակները բոլորովին այլ պատկեր են ուրվագծում, քան Խորենացին[7]։

Ա. Մ. Գարագաշյանը թեպետև հանդես եկավ Խորենացու քննադատությամբ, այդուհանդերձ վերոհիշյալ հարցում չկարողացավ հաղթահարել պատմահոր ազդեցությունը։ Եվ դա այն դեպքում, երբ նա ընդհանրապես նախապատվությունը տալիս է հունական աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին։ Ա. Մ. Գարագաշյանը հայ ժողովրդի պատմության հին շրջանը բաժանում է նախապատմական և պատմական ժամանակների, նշելով, որ առաջին շրջանում Հայաստանում առաջացել է Արարատյան թագավորությունը, որը գոյություն է ունեցել մինչև Աքեմենյան Դարեհ Ա-ի կողմից Հայաստանի նվաճվելը։ Ա. Մ. Գարագաշյանը այնուհետև գրում է, որ Սելևկյանների ժամանակ Հայաստանում «հարյավ արդարև նոր Արարատյան թագավորությունը, ի մոխրո հին Արարատյան թագավորության, Արշակունյաց թագավորություն անվամբ»[8]։

Դժվար չէ նկատել, որ Ա. Մ. Գարագաշյանը չի հիշատակում ո՛չ Երվանդունիներին, ո՛չ իսկ Արտաշեսյաններին որպես առանձին արքայատոհմ և մ. թ. ա. II դարի սկզբին Հայաստանում Արտաշեսի հաստատած տերությունը համարում է Արշակունյաց թագավորություն։ Նույն տեսակետն է նա կրկնում տարբեր առիթներով[9]։ Այնուամենայնիվ թվում է, թե Գարագաշյանը ինչ-որ տարբերություն դնում է Արտաշեսի և Տրդատ Ա Արշակունու հետնորդների միջև, երբ խոսելով հայոց թագուհի Էրատոյի մասին, նրան համարում է «վերջինն ի ցեղեն Արտաքսիասա, որով կմարի Արտաքսիասյան հարստությունը»[10]։ Ըստ երևույթին, Ա. Գարագաշյանը Արտաշեսին և Տրդատին

---

5 Մովսես Խորենացի, Ա, լբ։

6 Նույն տեղում, իբ-լբ։

7 Լ. Փ. Շահինյանը Խորենացու ժամանակագրական համակարգին նվիրված իր ուսումնասիրություններում անվերապահորեն ընդունում է Խորենացու սխեման և պնդում, թե Հայաստանում չեն եղել ո՛չ Երվանդունիներ, ո՛չ էլ Արտաշեսյաններ, որ վերջիններս պատկանել են Արշակունի տոհմին (տե՛ս Լ. Փ. Շահինյան, Պարսիկ Արշակունիների հարստության հաստատման թվականը ըստ Խորենացու, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 1, էջ 155—172։ Նույնի՝ Ինչպիսի՞ն է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, «Բանբեր Մատենադարանի», 1967, № 8, էջ 21—56 և այլ հոդվածներ)։

8 Ա. Մ. Գարագաշյան, Քննական Պատմություն Հայոց, մասն Ա, Թիֆլիս, 1895, էջ 78։

9 Նույն տեղում, էջ 1, 81, 83, 193 և այլ։

10 Ա. Մ. Գարագաշյան, Քննական Պատմություն Հայոց, մասն Բ, Թիֆլիս. 1895, էջ 196։

համարում է նույն Արշակունի արքայատոհմի տարբեր ճյուղերի ներկայացուցիչներ։

Այն, որ վերոհիշյալ թագավորական երկու տոհմերի՝ Արշակունի հարստության պատկանելը հիրավի կասկածներ է առաջացրել Ա. Գարագաշյանի մոտ, երևում է նաև նրա հետևյալ դատողություններից. «...Արշակունի կնշանակն արքունի, թագավորական», հայերեն Արշակ անունեն, որ ...կնշանակի արքա...։ Դիտողության արժանի է, որ մեր պատմության մեջ ուրիշ մը Արշակ կոչված չենք գտներ։ Հայք արիական բառով արշակունի կոչեցին հին Արարատյան թագավորության ցեղը»[11]։ Այս դիտողությունը, սակայն, բավական չի եղել, որպեսզի Գարագաշյանը հանդեր Արտաշեսյան և Արշակունի թագավորների՝ տարբեր արքայատոհմերի պատկանելու տեսակետին։

Հայ պատմագիտության մեջ, ինչքան մեզ հայտնի է, առաջին անգամ Դ. Խալաթյանցն էր, որը որոշակիորեն տարանջատեց Արշակունիներին և Հայաստանում նրանց նախորդած գահակալներին։ Նա գրում է. «... պարթև Արշակունիների արքայատոհմը, հակառակ Խորենացու և նրա աղբյուրի՝ կեղծ-Ագաթանգեղոսի կամ Մար-Աբասի հաղորդման, կարող էր Հայաստանում հաստատվել միայն Տիգրանից և Տիգրանյաններից հետո»[12]։ Իր այս տեսակետը առավել պարզ դարձնելու համար Դ. Խալաթյանցը նույն էջում տողատակի ծանոթագրության մեջ նշում է, որ Փավստոսի մոտ Տիգրանի՝ Արշակունի անվանելը պետք է հասկանալ ոչ թե Տիգրանի՝ պարթև Արշակ Ա-ից սերած լինելու իմաստով, այլ Հայաստանի թագավորական հարստության իմաստով, քանզի «արշակ» նշանակում է «թագավոր»։

Հայաստանում թագավորական երկու տարբեր արքայատոհմերի առկայությունն առանձնապես շեշտված է Ն. Ադոնցի մոտ, որը Արշակունյաց հարստությանը նախորդած գահակալներին անվանում է Տիգրանյաններ՝ Տիգրան Մեծի անունով։ Նա գրում է. «Արշակունիների հանդես գալուն նախորդած շրջանը արտաքին տեսակետից կարելի է անվանել Աքեմենյան, իսկ ներքին տեսակետից՝ Տիգրանյան, այն հարստության անունով, որից սերում էին Արտաքսիասը և Զարիադրիսը և նրանց հռչակավոր հետնորդ Տիգրան Երկրորդը»[13]։ Ն. Ադոնցը նույն այս պարբերությանը կցել է հետևյալ տողատակի ծանոթագրությունը, որն ունի բացառիկ նշանակություն. «Սովորաբար կարծում են, թե Հայաստանում մինչարշակունյան թագավորական հարստությունն իր սկիզբը առնում է Արտաքսիասից ու Զարիադրիսից։ ...Չենք կասկածում, որ Արտաքսիասի տոհմը ծագում է Աժդահակի ժամանակակից Տիգրանից։... Տիգրանի հարստության առաջին հայտնի ներկայացուցչի անունով և հռչակավոր նվաճող Տիգրան Մեծի պատվին մինչարշակունյան շրջանը անվանում ենք Տիգրանյան»[14]։

Ն. Ադոնցը դարձյալ այս հարցին անդրադառնալով, ավելի որոշակի գրում է. «Մեր թվագրության սկզբում, ավելի ճիշտ՝ 36 թ., Տիգրան IV-ի մահվամբ հատվեց Հայաստանում Տիգրանյանների հարստությունը»։ Այս տողերին կցած իր ծանոթագրության մեջ Ն. Ադոնցը տալիս է երկու արքայա-

---

11 Նույն տեղում, մասն Ա, էջ 83։

12 Г. Халатянц, Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, ч. I, М., 1903, էջ 5։

13 Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 389։

14 Նույն տեղում, էջ 390.

տոհմերին՝ Տիգրանյաններին (իմա՝ Արտաշեսյաններին) և Արշակունիներին պատկանող գահակալների ցուցակը[15]։

Պրոֆ. Լեոն ևս իր «Հայոց Պատմության» մեջ պարզորոշ սահմանազատում է Արտաշեսյաններին ու Արշակունիներին և առանձին-առանձին փորձում է տալ դրանցից յուրաքանչյուրի պատմությունը։ Հայաստանում Արշակունյաց թագավորության հիմնադիր Տրդատ Ա-ին նա համարում է «շարունակող այն մեծ գործի, որ Արտաշեսյան հարստության իսկական փառքն է կազմում»[16]։

Վերևում շարադրվածից պարզ երևում է, որ նախասովետական հայագետներից և ոչ մեկը չի անդրադարձել հնագույն ժամանակներում Հայաստանում գահակալած մի երրորդ, ոչ պակաս կարևոր արքայատոհմի՝ Երվանդունիների պատմությանը։ Ն. Ադոնցի մոտ նկատելի է այն, որ նա Տիգրանյանների (նույնն է թե՝ Արտաշեսյանների) գահակալությունը ճիշտ կերպով բաժանում է երկու շրջանի՝ մ. թ. ա. VI դար և II—I դարեր, չանդրադառնալով, սակայն, IV—III դդ. Արտաշեսյաններին նախորդած Երվանդունիների թագավորության հարցին։ Մեկ այլ առիթով Ն. Ադոնցը նշում է, թե հայկական մարզերից Փոքր Հայքը առաջինն էր, որ Աքեմենյան տերության փլատակների վրա ձեռք բերեց քաղաքական անկախություն և կառավարվում էր իր հայրենի թագավորների կողմից, դեռևս Ծոփքում՝ Զարեհի և Արաքսի հովտում՝ Արտաշեսի թագավորությունների առաջացումից շատ առաջ[17]։ Շարադրանքից հեշտ է նկատել, որ Ն. Ադոնցը չի խոսում Հայաստանում գահակալած Երվանդունի արքայատոհմի մասին։

Լեոն նույնպես չի նշում Երվանդունիներին և մինչև Արտաշեսը Հայաստանի իշխանավորներին համարում է Սելևկյան թագավորների սատրապներ[18]։

Սովետահայ պատմագրության նվաճումներից է այն, որ առկա սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ ուսումնասիրության հիման վրա վեր հանվեց Աքեմենյան Պարսկաստանի լուծը թոթափելուց հետո Հայաստանում հաստատված Երվանդունիների քաղաքական և, մասամբ, սոցիալ-տնտեսական պատմությունը։ Այս հարցում առաջին երախտիքը պատկանում է ակադ. Հ. Մանանդյանին[19]։ Այնուհետև Երվանդունիներին անդրադարձել և անդրադառնում են մի շարք պատմաբաններ[20]։ Ի դեպ նշենք, որ նրանցից շատերը Ուրարտուի անկումից անմիջապես հետո մ. թ. ա. VI դ. առաջին կեսում Հա-

15 Նույն տեղում, էջ 427—428։

16 Լ ե ո, Երկեր 10 հատորով, հատ. 1, Երևան, 1966, էջ 352։

17 Ն. Ա դ ո ն ց, Նշվ. աշխ., էջ 66։

18 Լ ե ո, Նշվ. աշխ., էջ 352։

19 Հ. Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 104։

20 Տե՛ս С. Т. Е р е м я н, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, «Изв. АН АрмССР», 1948, № 11; Е г о ж е, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, «Вестник древней истории», 1953, № 3; К. В. Т р е в е р, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 120; Г. Х. С а р к и с я н, Тигранакерт, М.—Л., 1950, էջ 30—31; С. М. К р к я ш а р я н, Возникновение городов в Армении во II в. до н. э.—III в. н. э., «Научные доклады высшей школы. Исторические науки», 1961, № 4, էջ 150—151; Գ. Ա. Տ ի ր ա ց յ ա ն, Երվանդունիները Հայաստանում, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1958, № 6, էջ 61 և հտ.։ Նույնի՝ Հին հայկական պետության առաջացումը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 4, էջ 83 և հտ.։ Հ. Ժ ա մ կ ո չ յ ա ն, Հայաստանը նախնադարյան համայնական հասարակության և ստրկա-

յաստանում իշխած տիրակալներին համարում են Երվանդունիներ. այս տեսակետին անցյալում տուրք ենք տվել նաև մենք[21]. մինչդեռ, ինչպես տեսանք, Ն. Ադոնցը նրանց անվանում է Տիգրանյաններ և այդ տարիները համարում է Արտաշեսյանների գահակալման առաջին շրջան։ Մեր կարծիքով, առավել ճիշտ է Ն. Ադոնցի տեսակետը։ Փորձենք հիմնավորել մեր այս կարծիքը։

Տեսնենք, թե աղբյուրներից ի՞նչ տվյալներ են ունեցել վերոհիշյալ ուսումնասիրողները ենթադրելու, որ մ. թ. ա. VI դ. առաջին կեսին Հայաստանում հաստատվել է Երվանդունիների իշխանությունը։ Փաստորեն միայն մեկ տրվյալ՝ Երվանդ Սակավակյացի հիշատակությունը Խորենացու մատյանում մեջ բերված արքայացանկերից մեկում իբրև մարաց Աժդահակ թագավորի ժամանակակից[22]։ Այնուհետև այս Երվանդը ոչ մի տեղ չի հիշատակվում, նույնիսկ Խորենացու մոտ։ Խորենացու պատմելով, Երվանդ Սակավակյացին հաջորդել է Տիգրան Երվանդյանը։ Հայագետներն այն կարծիքին են, թե իրենց հաջողվել է Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» երկում գտնել Խորենացու այս հաղորդման հաստատումը։ Իրոք, Քսենոփոնը, խոսելով այդ նույն ժամանակաշրջանի մասին, հաճախ հիշատակում է հայոց թագավորին, առանց նրա անունը տալու, և նրա Տիգրան անունով որդուն։ Եվ ահա Քսենոփոնի թողած բացը լրացնում են Խորենացու վկայության հիման վրա, որից էլ ելնելով, Քսենոփոնի տվյալների մեջ փոխադարձաբար տեսնում են Խորենացու վկայության հաստատումը և ենթադրում, որ այդ ժամանակից է Հայաստանում հաստատվում Երվանդունիների արքայատոհմը, որի ներկայացուցիչները հետագայում ևս, Աքեմենյանների տիրապետության շրջանում, շարունակում են տիրել Հայաստանում իբրև արքայից արքայի սատրապներ։ Եթե այս տեսակետին են Ս. Երեմյանը, Հ. Ժամկոչյանը և նրանց հետևելով, Ժ. Էլչիբեկյանը[23], ապա Գ. Տիրացյանը Երվանդունիներ համարելով թե՛ VI դ. Հայաստանի տիրակալներին, և թե՛ Աքեմենյան տիրապետության ժամանակ Հայաստանի սատրապներին, այնուամենայնիվ, առկա փաստերի մեջ իրավացիորեն հակասություններ տեսնելով, չի պնդում այդ երկու Երվանդյանների միևնույն արքայատոհմին պատկանելու տեսակետը[24]։

VI դ. սկզբին Հայաստանում Երվանդունիների արքայատոհմի գոյության մասին ենթադրությունը, մեր կարծիքով, լուրջ հարցականի տակ դնող փաստարկներն ավելի շատ են, քան դրա օգտին խոսողները։

տիրության շրջանում, Երևան, 1961, էջ 174 և հտ.։ Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 71—82 և հտ.։ Ս. Մ. Կրկյաշարյան, Դիտողություններ հին հայկական տաճարային բաղարների առաջացման մասին, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս գիտ.), 1963, № 9, էջ 55—60։ Նույնի՝ Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի բաղարների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970, էջ 82—88 և 122—129։ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 1, էջ 435—442 և 503—520։ Ժ. Գ. Էլչիբեկյան, Երվանդունիների ծագման հարցի շուրջը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 2, էջ 107—115։

21 Ս. Մ. Կրկյաշարյան, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի բաղարների պատմության դրվագներ, էջ 88։

22 Մովսես Խորենացի, Ա, իր։

23 Հ. Ժամկոչյան, Հայաստանը նախնադարյան-համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում, էջ 174 և հտ.։ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 1, էջ 435—441։ Ժ. Էլչիբեկյան, Երվանդունիների ծագման հարցի շուրջը, էջ 107—115։

24 Գ. Ա. Տիրացյան, Երվանդունիները Հայաստանում, էջ 69—70։ Նույնի՝ «Անարասիսը» և Հայաստանը (Քսենոփոն, Անարասիս, Երևան, 1970 գրքում), էջ 228—230։

1. Խորենացու մոտ Երվանդի «Սակավակյաց» մակդիրն ինքնին վկայում է այն մասին, թե նրա գահակալությունը կարճատև է եղել կամ թե, ավելի ճիշտ, Երվանդը կարճ կյանք է ունեցել։ Մինչդեռ «Կյուրոպեդիայում» բազմիցս հիշատակված հայոց թագավորը երիտասարդ չէ և արդեն ունի ամուսնացած որդի։ Ուստի դժվար է «Սակավակյաց» Երվանդին նույնացնել ամուսնացած Տիգրանի տարեց հոր հետ։

2. Երվանդ-Օրոնտաս անունը քաջ հայտնի էր Քսենոփոնին[25] և նա «Կյուրոպեդիայում» բազմիցս խոսելով հայոց թագավորի մասին, գեթ մեկ անգամ կտար այդ անունը, եթե իրոք սա կրած լիներ Երվանդ անունը։

3. Խորենացու մոտ Երվանդ Սակավակյացը հիշատակվում է միայն արքայացանկում և թագավորական նոր, այն էլ երկրում առաջին, արքայատոհմի հիմնադրին արժանի ոչ մի գործ չի կատարում։ Խորենացին իր մատյանի երկրորդ գրքում ամբողջ երեք գլուխ հատկացրել է հայոց թագավորներից Արտաշես Տիեզերակալի գործերը նկարագրելուն[26]։ Ճիշտ է, Արտաշեսին վերագրված գործերի մի զգալի մասը իրականում կատարված են Կյուրոս Մեծի, Դարեհի և Քսերքսեսի կողմից, բայց մեզ համար այս դեպքում կարևորն այն է, որ Խորենացու Արտաշեսը գործել է Կյուրոս Մեծի (559—529 թթ.), Լյուդիայի թագավոր Կրեսոսի (560—546 թթ.) և աթենացի օրենսդիր Սոլոնի (638—559 թթ.) ժամանակ, մ. թ. ա. VI դ. կեսերին, այսինքն՝ երբ Հայաստանում ըստ Խորենացու արքայացանկի, պետք է թագավորեր Երվանդ Սակավակյացը։ Կյուրոսը, Կրեսոսը և Սոլոնը շատ հաստատուն են նստած VI դ. կեսերին, ուստի և նրանց ոչ մի կերպ հնարավոր չէ տեղաշարժել և մոտեցնել Խորենացու Արտաշես Տիեզերակալին. մնում է միակ տրամաբանական ելքը՝ Արտաշես Տիեզերակալին տանել VI դ. և ենթադրել, որ այդ ժամանակ հայոց թագավորի և Տիգրանի հոր անունը եղել է ոչ թե Երվանդ, այլ Արտաշես. հիշեցնենք, որ Խորենացու մոտ Արտաշեսի որդին նույնպես կրում է Տիգրան անունը[27]։ Այս դեպքում մնում է բացատրել Խորենացու մոտ Տիգրանի «Երվանդյան» մականունը, որն անպայման գալիս է հայոց վիպասանքից։ Բացատրության բանալին մենք տեսնում ենք Արտաշես Ա-ի վերջերս հայտնաբերված արամեատառ արձանագրություններում, որոնցում Արտաշեսն իրեն անվանում է «Երվանդական» (իմա՝ Երվանդունի)։ Այս երևույթին տրված մեկնաբանությունը մեզ թվում է համոզիչ[28]։ Հելլենիստական մի շարք երկրների (Պոնտոս, Կապադովկիա, Կոմմագենե) միապետներ, սեփական թագավորական իշխանությանը առավել շուք և հեղինակություն հաղորդելու նպատակով իրենց հայտարարում էին Արեմենյաններից սերած։ Այդ քայլին դիմել է նաև Արտաշեսը, որը իրեն անվանելով Երվանդական, դրանով իսկ ցանկացել է իր ծագումը բխեցնել Աքեմենյաններից, քանի որ, աղբյուրների վկայությամբ[29],

25 Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 23, 24, 34, 47, 54, 75, 81 և այլ։

26 Մովսես Խորենացի, Բ, ժա-ժդ։

27 Նույն տեղում, ժա և ժդ։

28 Գ. Ա. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» Ս. Ասորարանի «Շնորհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի Ն. մ. թ. III—II դարերի պատմության մասին», «Բաներ Մատենադարանի», 1962, N 6։ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, էջ 523—530։

29 Strabo, XI, 11, 15։

Օրոնտասը հետնորդն էր Հյուդառնեսի, որը Դարեհի զինակից յոթ մեծատոհմիկ պարսիկներից մեկն էր։

Մեր կարծիքով, հիմնավորված չէ նաև այն տեսակետը, թե Արմենիան Աքեմենյանների տերության սատրապություններից մեկը դառնալուց հետո, այնտեղ իբրև սատրապ մնաց հայոց թագավոր Երվանդը։ Հավանական է, որ Արմենիայի սատրապը նշանակված լիներ պարսիկ Օրոնտասների (Երվանդների) տոհմից։ Նույնքան հավանական է, որ նրա կողքին երկրում շարունակում էր բարձր իշխանություն ունենալ նախկին թագավորը, իսկ հետագայում՝ նրա հետնորդը։

Քսենոփոնի «Անաբասիսում» Հայաստանի սատրապ Օրոնտասի կողքին հիշատակվում է նաև Արտուխասը (ΑΡΤΟΥΧΑΣ), որը, հավանաբար, զորավար էր[30]։ Մեր կարծիքով, Արտուխաս անունը նույնն է՝ ինչ Արտաշեսը։ Տվյալ ժամանակի հատուկ անունների մեջ սովորական է ու-ա հնչյունափոխությունը (Ուրմե-Արմե, Ուրարտու-Արարատ, Երեբունի-Երևան)։ Հույները X (խ) տառը արտասանում են հայերեն շ-ին մոտ և պատահական չէ, որ եվրոպական լեզուներում այդ տառը տառադարձվել է ch-ով։ Ինչ վերաբերում է Արտուխաս անվան -աս (-ΑΣ) վերջավորության, ապա այն հունարենում բացարձակապես նույնական է -էս (-ΗΣ) վերջավորության հետ։

Եվս մի փաստարկ։ Հերոդոտոսի վկայությամբ, Քսերքսեսի պարսկական բանակում գտնվող «արմենները զինված էին փոյուգիացիների նման։ ...Սրանց երկուսի առաջնորդն էր Արտոքմեսը (ΑΡΤΟΧΜΗΣ), որն ամուսնացած էր Դարեհի դստեր հետ»[31]։ Մեզ հավանական է թվում, թե ΑΡΤΟΧΜΗΣ անվան Μ (Մ) տառը պետք է լինի Σ (Ս)։ Այս երկու տառերի տարբերությունը, ինչպես հեշտ է նկատել, հորիզոնական կամ ուղղահայաց լինելու մեջ է, ուստի և ձեռագրերում դրանք կարող էին հեշտությամբ շփոթվել արտագրողների կողմից, մանավանդ, որ Σ տառը շատ հնում գրվել է նաև Μ ձևով[32]։ Եթե այդպես է, ապա կարելի է կարդալ՝ ΑΡΤΟΧΣΗΣ-Արտոքսես-Արտաշես։

Այս ամենը նշելուց հետո մեզ թվում է, թե V—IV դդ. Արմենիայի սատրապ Օրոնտասները տոհմակցական կապ չունեն նախապես Հայաստանում տիրած արքայատոհմի հետ։ Հետևաբար, Երվանդունիների թագավորական արքայատոհմը առաջացել է ոչ թե մ. թ. ա. VI դարում, այլ Աքեմենյանների լուծը թոթափելուց հետո՝ IV դ. վերջին քառորդում. իսկ մ. թ. ա. VI դ. Հայաստանում եղել է մեկ այլ արքայատոհմ, որը կարելի է անվանել Արտաշեսյան (կամ Տիգրանյան՝ ըստ Ն. Ադոնցի)։ Այս արքայատոհմն ընդհատվում է Աքեմենյանների տիրապետության ու Երվանդունիների թագավորության (շուրջ 320—190 թթ.) ժամանակ։ Արտաշես Ա-ն, մեր կարծիքով, տապալելով Երվանդ Վերջինին վերականգնում է VI դարի հայկական արքայատոհմը։

---

[30] Xenoph. Anab., IV, 3, 4։

[31] Herodot., VII, 73.

[32] Տե՛ս Μεγάλη Ἑλληνική ἐγκυκλοπαιδεια Παύλου Δρανδάκη, τομος IV, Ἀθῆναι, Ἀλφάβητος հոդվածը, էջ 108—111, աղյուսակ 1 և 4։

ЦАРСКАЯ ДИНАСТИЯ ОРОНТИДОВ В АРМЕНИИ

С. М. КРКЯШАРЯН

(Резюме)

В арменоведении укоренилась точка зрения о том, что после падения Урарту (начало VI в. до н. э.) до конца царства Аршакидов (первая четверть V в. н. э.) армянский престол последовательно находился в руках династии Оронтидов (Еруандуни), Арташесидов и Аршакидов. В настоящей статье сделана попытка новой интерпретации исторических данных.

После падения Урарту на Армянском нагорье властвуют Арташесиды (или Тиграниды) до того, как Армения превратилась в ахеменидскую сатрапию. В сатрапской Армении, наряду с сатрапом Оронтом, можно видеть и представителя прежней династии Арташесидов. После Ахеменидов, в конце IV в. до н. э., в Армении устанавливается царство Оронтидов (Еруандуни). В начале же II в. до н. э. Арташес, свергнув Оронта последнего, восстанавливает армянскую династию VI в.